

વૈષ્ણવી આસ્થા અને તેની સામે ઉભરતા આધુનિક પડકારો

(આધારપત્ર)

(ઉપક્રમ)

દ્વૈતાદ્વૈતવાદ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ દ્વૈતવાદ શુદ્ધાદ્વૈતવાદ કે અચિત્યદ્વૈતાદ્વૈતવાદ ની વિવિધ દાર્શનિક અવધારણાઓની વાહુમુદ્રામાં પ્રકટ થતી ‘વૈષ્ણવ ધર્મ’ કે ‘વૈષ્ણવી આસ્થા’ માં સામાન્યરૂપેણ વિષ્ણુને જ કેન્દ્રવર્તી મૌલિક પરમ તત્ત્વના રૂપમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. વૈષ્ણવપુરાણો અને વૈષ્ણવવાગમો સિવાય “વિષ્ણુઃ ગોપા અદાભ્યો અતો ધર્માણિ ધારયન્... તદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ” (ઋક્સંલિ.૧૧૨૨.૧૮-૨૦) “વિષ્ણુને કં વીર્યાણિ પ્રવોચં યઃ પાર્થિવાનિ વિમમે રજ્ઞસિ” (ઋક્સંલિ.૧૧૧૫.૩૧) “વિષ્ણુમુખાઃ વૈ દેવાઃ છન્દોભિઃ ઈમાન્ લોકાન્ અનપજ્યમ્ અભ્યજયન્” (તૈત્તિ.આર.૧૦.૧૧.૧૦) જેવાં ઋગ્ યજુ આદિ વેદોનાં વચનોમાં પણ ‘વિષ્ણુ’ નામક દેવના અતિશય મહિમાવાન્ હોવાનું નિરૂપણ પણ મળે તો છે જ.

(વૈષ્ણવી આસ્થા)

યદ્યપિ (જોકે) આધુનિક ભારતીય વિદ્યાવિદ્ વૈષ્ણવ શૈવ યા શાકત આદિ ધર્મ-સમ્પ્રદાયોમાં પરમતત્ત્વતયા સમાદત વિષ્ણુ શિવ યા શક્તિ આદિ દેવતાઓને વૈદિક અધિદેવ નહિં માનીને પૌરાણિક અધિદેવ માને છે. પરંતુ પારમ્પરિક દૃષ્ટિકોણ આ વિષયમાં વેદ અને પુરાણો ની વચ્ચે આટલું અધિક અન્તર સ્વીકારવાનો ન હતો. અતએવ વેદપ્રતિપાદિત અથવા પુરાણપ્રતિપાદિત દેવતાઓની બાબતમાં ન તો એકાન્તિક અભેદ કે ન એકાન્તિક ભેદ જ માનવામાં આવતો હતો. અતએવ અમરકોષમાં પણ વૈદિક ‘વિષ્ણુ’ ‘ત્રિવિક્રમ’ ‘નારાયણ’ નામોની જેમજ ‘કૃષ્ણ’ ‘વાસુદેવ’ ‘દેવકીનન્દન’ આદિ પૌરાણિક નામો પણ એક જ દેવના વિભિન્ન પર્યાયવાચી નામ માનવામાં આવ્યા છે.

ઋક્સંલિતાને જ પકડી ને ચાલીએ તો વળી એક બીજો પણ વિવક્ષણ પક્ષ ઉભરીને સામે આવે છે. યથા : “એકં વા ઇદં વિ બભૂવ સર્વમ્” (ઋક્સંલિ.૮.૧૮.૧૨), “ઈન્દ્રં મિત્રં વરુણમ્ અગ્નિમ્ આલુઃ... એકં સદ્ વિપ્રાઃ બહુધા વદન્તિ અગ્નિં યમં માતરિશ્વાનમ્ આલુઃ” (ઋક્સંલિ.૧.૧૬.૪૧-૪૬), “ત્વમ્ અગ્ને વરુણો જાયસે યત્, ત્વં મિત્રો ભવસિ યત્ સમિદ્ધઃ, ત્વે વિશ્વે સહસ્રપુત્ર દેવાઃ, ત્વમ્ ઇન્દ્રો દાશુષે મત્યાયિ” (ઋક્સંલિ.૫.૨૧.૧૧) “યો દેવાનાં નામધા એકએવ” (ઋક્સંલિ.૧૦.૮૨.૩) વેદના આ વિધાનોં પર કેવળ દૃષ્ટિપાત કરવાં માત્રથી આટલું તો સરલતાથી સમજાય જાય છે કે આરંભથી જ ન તો આપણે સંસ્કૃતિવિહીન પ્રકૃતિપૂજવાદી (paganistic) હતા, ન બહુદેવવાદી (polytheistic) હતા અને ન એકદેવવાદી યા મેકસમૂલોકત એકદેવાશ્રયવાદી (monotheistic/henotheistic) જ.

આપણે તો “યસ્ય ત્રયસ્ત્રિંશદ્ દેવાઃ અંગે ગાત્રા વિભેજિરે તાન્ વૈ ત્રયસ્ત્રિંશદ્ દેવાન્ એકે બ્રહ્મવિદો વિદુઃ” (અથ.સંલિ.૧૦.૭.૧૬) “યદ્ વૈ કિંચ અનૂક્તં તસ્ય સર્વસ્ય ‘બ્રહ્મ’ ઇતિ એકતા” (બૃહ.ઉપ.૧.૧૫.૧૭) આ વેદવચનોનું અનુસરણ કરવાવાળા બ્રહ્માદ્વૈતવાદી હતા, જે એકમેવ અદ્વિતીય બ્રહ્મનાં અનેક નામ અને અનેક રૂપ અને તે અનેક નામ-રૂપોની જેમ અનેક પ્રકારની આરાધનાઓના અનુમોદક અર્થાત્ કોઈ સ્પર્ધા-ક્લલ વગર સ્વીકાર કરવાવાળા હતા. અતએવ જે દેવતાના યજ્ઞ-લોમાદિ કર્મ, પૂજન, જપ, ધ્યાન, પ્રાર્થના કે ભક્તિ આદિ આરાધનાનાં પ્રકારોને અનુસરણાર્થ આપણે અપનાવતા હતાં, તે આરાધનાની રીતિમાં પોતાનાં ઇષ્ટદેવના પ્રતિ અનન્યશ્રદ્ધા કે અનન્યાશ્રય ની ભાવના રાખતાં હોવાં છતાં પણ બીજાની અસ્વીકૃતિ કે અવહેલના કરવાવાળા આપણે નહોતા. પોતાનાં ઇષ્ટદેવના નામથી પૃથક્ કે ઇષ્ટદેવરૂપથી પૃથક્ અથવા તેમની આરાધનાની રીતિથી પૃથક્ પણ કોઈ અન્ય નામવાળા દેવરૂપની આરાધનાની અન્ય રીતિ આપણે અન્દર અસહિષ્ણુતા સ્પર્ધા કે ધર્માન્તરણ ની ઉદ્દામ આકાંક્ષાને પ્રબળ નહોતી બનાવતી. જેમ કે વૈદિક નિરુક્તકાર કહે છે :

“યદેવઃ સ યજ્ઞો વા યજ્ઞાંગં વા તદેવતા ભવતિ... અપિવા કામદેવતા સ્યાત્... અપિલિ અદેવતા દેવતાવત્ સ્તૂયન્તે... મહાભાગ્યાદ્ દેવતાયાઃ એકએવ આત્મા બહુધા સ્તૂયતે. એકસ્ય આત્મનો અન્યે દેવાઃ પ્રત્યંગાનિ ભવન્તિ... પ્રકૃતિસાર્વનામ્યાત્ ચ. ઈતરેતરજન્માનો ભવન્તિ ઈતરેતરપ્રકૃતયઃ, કર્મજન્માનઃ આત્મજન્માનઃ... તાસાં મહાભાગ્યાદ્ એકેકસ્યાઅપિ બહૂનિ નામધેયાનિ ભવન્તિ, અપિવા કર્મપૃથક્ત્વાત્... અપિવા પૃથગેવ સ્યુઃ પૃથગ્ધિસ્તુતયો ભવન્તિ”.

(નિરુ.૭૧૧૪-૭૧૨૧૬).

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ અતએવ ‘બાલબોધ’ નામક લઘુકાવ્ય ઉપદેશગ્રન્થમાં મોક્ષ પુરુષાર્થના ^૧સ્વતોમોક્ષ અને ^૨પરતોમોક્ષ એમ બે મૂલ પ્રભેદ પ્રતિપાદિત કરે છે. આ બન્નેનો ચાર : ^{૧/૩}સાંખ્યશાસ્ત્રીય વિવેક-બાહ્યત્યાગ અને વૈરાગ્ય થી લભ્ય સ્વતોમોક્ષ ^{૧/૫}યોગશાસ્ત્રીય યમનિયમાદિ-ધ્યાનધારણાસમાધિથી લભ્ય સ્વતોમોક્ષ ^{૨/૩}શૈવાગમોક્ત શિવની આરાધનાથી પ્રાપ્ત થતો પરતોમોક્ષ ^{૨/૫}વૈષ્ણવગમોક્ત વિષ્ણુની આરાધનાથી પ્રાપ્ત થતો પરતોમોક્ષ આમ અવાન્તર ઉપભેદોને પણ સ્વીકારે છે. આવી જ રીતે ‘તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ’ નામક ગ્રન્થનાં સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં મહાપ્રભુ વૈદિક કર્માનુષ્ઠાનથી લભ્ય આત્માનન્દાનુભૂતિરૂપ મોક્ષ, ઔપનિષદિક બ્રહ્મની ઉપાસના-ધ્યાન આદિથી પ્રાપ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનલભ્ય બ્રહ્માનન્દાનુભૂતિરૂપ મોક્ષ ને પણ માન્ય કરે જ છે. તે જ રીતે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢસર્વતોધિક સ્નેહરૂપા ભાગવતી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં નવધા ભક્તિના ઉપાયોના અનુષ્ઠાનથી લભ્ય ભજનનન્દને પણ માન્ય કરે છે. સાથો સાથ મહાપ્રભુએ પોતાનો આ અભિપ્રાય પણ સ્પષ્ટ કર્યો છે કે સકામભક્તિ તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પણ ભજનીય સ્વરૂપની ક્ષુદ્રદેવતાના રૂપમાં પદાવનતિની હેતુ બની જાય છે; અને અન્યાન્ય વિભૂતિરૂપ દેવતાઓનું પણ બ્રહ્માદૈતબુદ્ધિદ્વારા કરવામાં આવતું ભજન તે દેવતાઓને મોક્ષપ્રાપ્ત બનાવી દે છે.

એકેશ્વરવાદ કે અનેકેશ્વરવાદ ના બે વિરોધી ગુટોમાં વહેંચાયેલી આસ્થાઓની વચ્ચે ચાલતાં ઝઘડામાં આપણી વ્યાપક લચીલી પ્રજ્ઞા ક્યારે પણ સંડોવાયેલી નહોતી. આથીજ આપણી આર્થિકવિકી આસ્થાનું પણ આવું વ્યાપક અને લચીલું સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ શક્યું. આપણી આસ્થાના સ્વરૂપની તાદાત્મ્યનિયતિમાં આપણે પરિચયી તર્કશાસ્ત્રમાં સમાદત આધારભૂત ત્રણ તર્કનિયમોનાં અન્તર્ગત દ્વિતીય અવ્યાઘાતનિયમ અને તૃતીય મધ્યપાતિવ્યાવર્તકનિયમ ક્યારેય સ્વીકરણીય નથી લાગ્યાં. આપણને ક્યારેય એવું નહોતું સુઝતું કે એક આસ્થા સત્ય હોય તો બીજી આસ્થા અવશ્ય મિથ્યા જ હોવી જોઈએ; અથવા બે વિરોધી આસ્થાઓ એકી સાથે સત્ય હોય જ ન શકે. અતએવ પોત-પોતાનાં અનુષ્ઠેય કર્મોનાં અન્તર્ગત કોઈ દેવનું એકમાત્ર અધિક્ષાતા હોવું કે અનેક દેવતાઓનું કોઈ કર્મમાં સમુચ્ચય કે વિકલ્પ કે અન્વાચયવાળો ગૌણમુખ્યભાવ હોવો તે કોઈ દેવતાઓના પ્રતિ અપરાધી કે વિદ્રોહી હોવાની આત્મગ્લાનિથી આપણને ભરી ન શક્યો. અતએવ અન્ય આસ્થાઓને દંડનીય કે ધર્માન્તરણીય પ્રમુખ કર્તવ્ય બનાવવાવાળા અસહિષ્ણુ દેવની સાથે જોડાયેલી આસ્થાઓની જેમ આપણી આસ્થા ક્યારેય પણ અન્યાન્ય ધર્માનુષ્ઠાનોની વિવિધરૂપતાની નિરાસિકા બની ન શકી.

આ વિષયમાં આપણી આસ્થાનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રક્રિયા ના નિરૂપક કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતાના આ ત્રણ વચન પ્રકાશ પાથરે છે :

^૧“નમો દેવેભ્યઃ !” ઈતિ આહ યાઃ ચૈવ દેવતા યજતિ યાઃ ચ ન, તાભ્યએવ ઉભયીભ્યો નમસ્કરોતિ આત્મનો અનાર્ત્ય” (તૈત્તિ.સંહિ.૨.૬.૧૮).

^૨“હુતાદો વા અન્યે દેવાઃ અહુતાદો અન્યે. તાન્ અગ્નિચિદેવ ઉભયાન્ પ્રીણાતિ” (તૈત્તિ.સંહિ.પા.૪.૫).

^૩“યો વા અયથાદેવતમ્ અગ્નિં ચિનુતે આ દેવતાભ્યો વૃશ્યતે પાપીયાન્ ભવતિ, યો યથાદેવતં, ન દેવતાભ્યઃ આ વૃશ્યતે વસીયાન્ ભવતિ” (તૈત્તિ.સંહિ.પા.૭.૧).

આ વચન આમ તો શ્રૌતકર્મકાંડીય દેવતાઓના સન્દર્ભમાં કહેવાયેલાં છે પરન્તુ તેમને વૈષ્ણવપૌરાણિક કે વૈષ્ણવતાન્ત્રિક ધ્યાનોપાસના શરણાગતિ કે ભક્તિભાવનાં આલમ્બન બનતાં વિભિન્ન આર્થિક રૂપોની બાબતમાં પણ લાગૂ કરવાથી તે-તે

દેવરૂપોની પૂજના માટે કે દેવનામોના જપના માટે પણ અપનાવી શકાય છે. ન કેવલ પગ્યદેવોપાસક બલ્કે વૈષ્ણવ શૈવ શાક્ત આદિ એકદેવોપાસકોની આસ્થાઓની પણ બાબતમાં અપનાવી શકાય.

આ જ વાત દેવતાઓના પુરુષવિધ (anthropomorphic) કે અપુરુષવિધ (non-anthropomorphic) અર્થાત્ સાકારેશ્વરવાદ કે નિરાકારેશ્વરવાદ ના ઝઘડામાં પણ ખરી ઠરે છે. ફલસ્વરૂપ આપણે ભારતીયોને પહેલાં ક્યારેય પણ આ પ્રકારની સમસ્યાઓના સાથે મુકાબલો કરવા બાધિત નહોતું થવું પડ્યું. અતએવ નિરાકારેશ્વરવાદી ન્યાયમત એવં શાંકરવેદાન્ત ની જેમ જ સાકારેશ્વરવાદી વૈષ્ણવ-શૈવ વેદાન્તોં ની વચ્ચે બહુધા શાસ્ત્રાર્થ ચાલતા હોવા છતાંય આ સમસ્યાએ આવું વિકરાળ રૂપ ક્યારેય પણ ધારણ નહોતું કર્યું કે કોઈ એક આસ્થા દ્વારા બીજી આસ્થાના મઠ-મંદિરોંને તોડી દેવા કે મૃત્યુદંડના અધિકારી માની લેવા કોઈને આવશ્યક લાગ્યું હોય !

(વૈષ્ણવી આસ્થાની સામે પ્રકટ થયેલા પડકારો)

છતાંપણ આજે આપણી નવી પેઢીની આસ્થામાં ન તો આવી વ્યાપક લચીલાપણું લીધેલ સ્વધર્મનિષ્ઠા ઝલકે છે; અને ન સ્વીય કે પરકીય ધર્મોના અનુસરણ કે અનનુસરણ નો જ કોઈ રાગદ્વેષાતિરેક દેખાય રહ્યો છે. આ તથ્ય ઉડીને આખે વળગે છે જ કે પોત-પોતાનાધર્મ-સમ્પ્રદાયોં અને દેવ-આરાધનાઓં ની બાબતમાં શ્રદ્ધાભાવ વર્તમાનમાં કાંઈક વધેલો હોય તેવું જોવા મળે છે છતાંય આવી કોઈ પણ આસ્થામાં એકનિષ્ઠ ન થવું તે જ આજની ફેશન બનતી જાય છે. આ ફેશનના કારણે બહુધા કોઈ એક ધર્મ-સમ્પ્રદાયના સંકીર્ણ દાયરામાં પ્રતિબદ્ધ થવું એ તો કેદમાં ફસાઈ જવા જેવી વાત લાગતી હોય તેવું લાગે છે. કોઈક અલ્પસંખ્યાક અનુગામી આ રીતે પ્રતિબદ્ધ થવા ચાલતા પણ હોય તો આધુનિક જીવનપ્રણાલી તેમને અનુકૂલ ન લાગતી હોવાને કારણે કાં તો તેઓ સમાજની મુખ્યધારાથી છુટ્ટા (વિખુટ્ટા) પડી જાય છે. અથવા તેમની સાથેનાં લોકોને ભીતિ સતાવવા લાગે છે કે આવા વ્યક્તિ પ્રતિગામિતાવાદની અસ્વસ્થ મનોવૃત્તિના તો ક્યાંય શિકાર નથી થઈ ગયા !

અતઃ આવા ભૂતકાલીન શ્રેષ્ઠ આદર્શને વર્તમાનમાં નભાવવો કે તોડી જ દેવો ? અથવા આ પ્રકારની આસ્થાની જે કાંઈ ભવિતવ્યતા હોય તેને તેના ભરોસે છોડીને તેને આપણી ઉપેક્ષાનો વિષય બનાવી દેવા જોઈએ ? કેમકે આપણી આવી વ્યાપક અને લચીલી આસ્થાની સાથો-સાથ આપણને જ્યારે ભિન્ન આસ્થાવાળા લોકોના સમ્પર્કમાં અનેક પ્રકારની આવશ્યકતાઓંને કારણે આવવા કે રહેવા માટે વિવશ થવું પડે છે ત્યારે તેમને આપણી આસ્થા કાં તો આસ્થાલીનતા જેવી કે વ્યવસ્થાવિહીન હાસ્યાસ્પદતા જ લાગે છે. ક્યારેક આવી આસ્થા આપણી નબળાઈ પણ લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેઓની સમક્ષ આપણી આસ્થાનો પ્રકટ સ્વીકાર કરવો અથવા સમ્બન્ધોંમાં અન્તરાય ન પડી જાય તેવા સંકોચવશ આપણી આવી આસ્થાની ઉપેક્ષા જ કરી દેવી ?

આવા અનેક પ્રશ્નો આપણી આસ્થાની સામે આજે ગમ્ભીર પડકારનાં રૂપમાં આવી ઉભા છે.

પશ્ચિમી વિદ્વાનો ; અને તેમની સમાન જ દષ્ટિકોણ અપનાવવાવાળા ભારતીય વિદ્વાનો પણ, વેદોને બહુદેવવાદી માનીને ચાલે છે. અથવા તો પ્રકૃતિપૂજવાદી માને છે. તેમની આ ધારણા આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી દ્વારા પણ બહુપ્રચારિત થતી રહે છે. તેથી વૈષ્ણવ કિશોરો અને યુવકો ની મનોબુદ્ધિમાં પણ આ વ્યાપક રૂપથી આરૂઢ થતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં આધુનિક શિક્ષિત યુવા જનમાનસમાં વૈષ્ણવી આસ્થાથી વિપરીત વિષ્ણુના બાબતમાં મૂલતઃ કાં તો સૂર્ય જેવા અનેક વેદોક્ત આધિભૌતિક પદાર્થોના પુરાણોંદ્વારા દૈવીકરણના વાત ઠંસી જાય છે. અથવા વિષ્ણુ કે તેમના અવતાર રામ-કૃષ્ણ આદિ કુલપરમ્પરાગત શ્રદ્ધાના ભાજન હોવાને કારણે તેમની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારના ચિન્તન કે ચર્ચા માં ન પડવાની પલાયનવાદિતામાં જ તેઓ પોતાનું હિત માનીને ચાલે છે.

દુનિયાના બધાં દેશોની વચ્ચે વર્તમાન કાલમાં પારસ્પરિક સૂચનાઓંનાં આદાન-પ્રદાનની આધુનિક પ્રણાલી વિકસિત થઈ છે. વ્યાપારિક સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક સમ્પર્કોંને ઘનિષ્ઠ બનાવનારા સંસારવ્યાપી માધ્યમોંની સુલભતાને કારણે પણ દરેક વ્યક્તિ

સ્વયં તેની આસ્થાથી વિપરીત કે અવિપરીત પણ સર્વ પ્રકારની આસ્થાઓને નિકટતાથી જાણવા કે નિરખવા પણ લાગી છે. કોઈ પણ એક આસ્થાની સાથે, પરંતુ, પ્રતિબદ્ધ થવાની માનસિકતા હવે ક્ષીણથી ક્ષીણતર થતી જાય છે. અતએવ આવી સ્થિતિમાં પારકી આસ્થા અને પોતાની આસ્થા ની વચ્ચે રહેલી વિભાજકરેખા પણ ઝાંખી પડી હોય તો તે એક સ્વાભાવિક નિયતિ બનતી જાય છે.

(આધુનિક જીવનશૈલીના કારણે સામે આવતા પડકારો)

કોઈ ધર્મ કે સમ્પ્રદાય ની મૌલિક આસ્થાની પ્રાથમિક મહત્તાના પછી બીજા ક્રમ પર તે આસ્થાને જીવવાવાળા અનુગામિઓની જીવનશૈલીનો પક્ષ પણ તેટલો જ મહત્વપૂર્ણ હોય છે.

આજે શને:-શને: ગ્રામાંચલની જનતા નગરોં ભણી નિષ્ક્રમણ કરવા લાગી છે, નગરોંની જનતા મહાનગરોંની તરફ; તેવી જ રીતે મહાનગરની જનતા વિદેશોંમાં આગ્રજન કરવા લાગી છે. આવી સ્થિતિમાં ગ્રામાંચલીય કુરસદવાળી જીવનશૈલી શને:-શને: વિલુપ્ત થઈ રહી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોંની જટિલતા તથા બહુકાલસાધ્યતા પણ આધુનિક જીવનશૈલીમાં વ્યવધાન પ્રકટ કરવા લાગી છે.

ઉદાહરણરૂપે પોતાના પારિવારિક ઘરમાં ભગવત્સેવાનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન સમ્પન્ન કરીને ત્યારબાદ જ ધંધા કે નોકરી વગેરેના માટે દોડવું એક કપરું ઉત્તરદાયિત્વ લાગે છે. તદુપરાંત સામ્પ્રદાયિક ધાર્મિક તહેવાર આદિ ઉત્સવોં પર નોકરીમાંથી છુટ્ટિ ન મળવી અથવા ધંધા-નોકરી માટે પોતાના આવાસીય સ્થલથી દૂર યાત્રાર્થ જવું પણ અનિવાર્ય બની જાય છે. ત્યાં સામ્પ્રદાયિક આસ્થાપ્રણાલીને અનુરૂપ આવાસ ખાન-પાન આદિની વ્યવસ્થાનું ઉપલબ્ધ ન થવું પણ આસ્થાહાસનું કારણ બનવા લાગ્યું છે. આ પણ વળી પાછું સ્કૂલમાં વિતતી બાલ્યાવસ્થાથી લઈને યુવાવસ્થા કે પ્રૌઢાવસ્થા પર્યન્ત ચાલતી વ્યસ્તતા છે. જે ધાર્મિક જીવનશૈલીને વૃદ્ધાવસ્થામાં અવકાશપ્રાપ્તિ બાદ જ, શારીરિક સક્ષમતા જો બચી ગયી હોય તો, સ્વધર્મરૂપે અનુસરણ કરવા શક્ય બની શકે છે.

મહાપ્રભુના જ્યેષ્ઠ આત્મજ ‘સાધનદીપિકા’ નામક ગ્રન્થમાં કહે છે કે કોઈ પણ દેહધારી પ્રાણીના માટે બધા પ્રકારનાં કર્મોંનો ત્યાગ શક્ય ન હોવાથી ભક્તિમાર્ગ મુજબ વર્ણાશ્રમધર્મોંને નભાવવાવાળાની ભીતર આસુરાવેશ નથી થતો. આવી સ્થિતિમાં વળી એક બાજું અશક્યપ્રાય બની ચુકેલા વર્ણાશ્રમધર્માનુસારી આત્મિક કર્તવ્યોં અને શૌચાચારોંને નભાવવા અને બીજી બાજું પ્રાતઃકાલથી લઈને રાત્રી સુધી નવધાભક્તિવાળી ભગવત્સેવાને પણ નભાવવા જતાં ડગલે પગલે અનેકવિધ સ્પર્ધાઓંમાં સંડોવાયેલી જીવનશૈલીનો કાં તો પરિત્યાગ કર્તવ્યરૂપે સ્વીકારવો પડશે. અથવા અનિયતતયા જે કાંઈ પણ જેવું પણ અવદ્ભવ માં બની શકે તેનાથી સન્તોષ માનવો પડશે ? મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય યદ્યપિ આપના ‘વિવેકઘૈર્યાશ્રય’ ‘કૃષ્ણાશ્રય’ ‘ચતુરલોકી’ અને ‘ભક્તિવર્ધિની’ આદિ ઉપદેશગ્રન્થોંમાં કહે છે કે ભગવાનની શરણાગતિનો સ્વીકાર કરી, ભગવાનના પ્રત્યે સર્વાત્મના સમર્પિત થઈ ને ભગવદ્ભજનમાં તત્પર રહેવું દેશકાલ કે લિંગ વયોવસ્થા અથવા વર્ણાશ્રમ ની સીમાઓં ન બંધાયેલો આપણો એકમાત્ર પ્રમુખ આત્મધર્મ છે. છતાંપણ તેને નભાવવા જતાં આધુનિક સ્પર્ધા ભરેલી સત્વર જીવનશૈલી નિશ્ચિત જ આડે આવે છે.

(વૈષ્ણવી આસ્થાની પ્રચાર-પ્રસારશૈલીના સામે આવતા પડકારો)

ગ્રન્થોપદિષ્ટ સૈદ્ધાન્તિક આદર્શોંથી વિપરીત આજની તારીખમાં વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયે પોતાની આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસાર અને નિર્વાહ ના માટે કુલ ચાર પ્રકારનાં ઉપાયોંનો આધાર લેવાતો દેખાય છે :

૧. ભક્તિમાર્ગીય ભજનની રીતિનો દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ભાગવતસપ્તાહોં દ્વારા વ્યાવસાયિક ઉપદેશ.
૨. ભગવત્સેવાની વ્યાવસાયિક ઝાંખિઓંના સાર્વજનિક પ્રદર્શન.

૩.મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં યાત્રાના દરમ્યાન મુકામો અર્થાત્ ૮૪ બેઠકોની યાત્રા અનુગામી જનતાને કરાવવી અને આવી જ રીતે વ્રજભૂમિના ૮૪ કોસની પણ યાત્રા કરાવવી.

૪.વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયમાં ધાર્મિક દાર્શનિક ઐતિહાસિક સામાજિક ઈતર આસ્થાઓની સાથે પોતાનીજ આસ્થાનું તુલનાત્મક સ્વરૂપ તથા અન્તમાં આધુનિક યુગના કારણે ઉભરતી સમસ્યા અને પડકારો નો સામનો કે સમાધાન કેવી રીતે કરવા એ બારામાં કોઈ કોસ અનુસન્ધાનપૂર્ણ ચિન્તનાત્મક લેખસામગ્રી પ્રકટ થતી નથી. જુની ચવાયેલી વાતોને દોહરાવતી લેખસામગ્રી અને કયા ધર્મગુરુએ ક્યાં કયા સ્થલની પ્રચારયાત્રા કરી તથા કોના પુત્ર કે પુત્રી નો વિવાલ કેટલી સંખ્યામાં અનુગામી જનતાએ કેટલા આનન્દ એવં ઉત્સાહ ની સાથે ઉજવ્યો, બસ આથી અધિક કોઈ પણ સ્થાયી મૂલ્યની લેખસામગ્રી પ્રકાશિત નથી થતી. અલબત્ત, થોડાક ગોસ્વામી મહાનુભાવોએ પોત-પોતાની વેબસાઈટ ખોલી છે પરન્તુ મને નથી લાગતું કે મુદ્રિત પત્રિકાઓના સ્તરથી કોઈ ઉલ્લેખનીય અન્તર તેનામાં હોય.

આ ચારે પ્રકારનાં આયોજનોમાં જનતાને આકર્ષિત કરીને દ્રવ્ય એકત્રિત કરી શકાતું હોવાના કારણે આધુનિક ધર્મોપદેશકની આજીવિકાના ઉપાર્જનના તો આ સરલ એવં સફલ ઉપાય માની શકાય. પરન્તુ મૌલિક વૈષ્ણવી આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસાર આ પદ્ધતિઓને કારણે કઈ હદ સુધી અનુગામી જનતાને અનુપ્રાણિત કરવામાં સફલ થયા ! તે તો વિચારણીય વિષય લાગે છે. કેમકે સ્વયં અનુગામી જનતા આને કેટલા પર્યાપ્ત માને છે, તેનું વ્યાપક સર્વેક્ષણ કરવું પણ આવશ્યક છે. ક્યાંક એવું તો નથી કે જે અનુગામી વર્ગમાં પોતાના પારિવારિક વાતાવરણના પ્રભાવવશ જે શ્રદ્ધાભાવ પૂર્વસિદ્ધ જ છે તે શ્રદ્ધાભાવના કેવળ મિથ્યા તુટીકરણથી અધિક આ ઉપાયોમાં અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની પ્રભાવોત્પાદકતા છે જ નહીં. છતાં પણ વૈષ્ણવી આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસારમાં જોડાયેલા વર્ગને આત્મત્રાણનો એકમાત્ર ઉપાય આ લાગતો હોવાને કારણે, આનાથી અધિક કંઈ ન કરી શકવાની કોઈ વિવશતામાત્ર પણ આ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ આનામાં કોઈ પણ પ્રકારના પુરુષાર્થ જેવું કંઈ ન પણ હોય. આ આયોજનોમાં, નિઃસન્દેહ, શ્રોતા દર્શક યાત્રી કે પાઠક ના રૂપમાં સમ્મિલિત થનારી જનતાની અન્દર ધાર્મિક ભાવનાનો તાત્કાલિક ઉત્સાહ તો ભરપૂર ઝલકાતો તેમજ છલકાતો પણ લાગે છે ! એવું તો જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાન્ત, પરન્તુ, સ્થાયી આધ્યાત્મિક કે આર્થિક પ્રભાવ કે નિષ્ઠા દઢ થાય તે બાબતમાં આશાની કોઈ પણ કિરાણ આનામાં કૂટતી દેખાતી તો નથી જ.

(વૈષ્ણવી ધર્મસંસ્થાઓમાં ધાર્મિક અધિકાર અને કર્તવ્યોના નિર્વાહ તથા સમાયોજન ની શૈલી અને પડકારો)

વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયમાં ધર્મસંસ્થાના નામે ^૧ભારત તથા વિદેશોં માં સ્થાપિત ઘણાં બધા સાર્વજનિક દેવાલયો, ^૨મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીપ્રભુચરણ શ્રીનાથજી આદિની સો-સવાસો જેટલી બેઠકો, ^૩કેટલાક ગ્રન્થ એવં માસિક પત્રિકાઓ ના પ્રકાશનગૃહ, ^૪પોતે અનુગામી જનતામાંથી કાંઈક જે તે ગ્રન્થ વાંચીને સત્સંગ કરાવવાવાળા વૈષ્ણવજનોના સત્સંગમણ્ડલ અને ^૫અન્તમાં તથાકથિત અન્તરરાષ્ટ્રિય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ પરિષદ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ કાર્યરત છે.

^૧આમાં જ્યાં સુધી દેશ-વિદેશસ્થિત સાર્વજનિક દેવાલયોનો પ્રશ્ન છે તો, તેમાં કર્મચારી વર્ગ પોતે વસ્તુતઃ કેટલો વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય સિદ્ધાન્ત અને આદર્શોં માં આસ્થાશીલ છે અથવા કેટલો કેવળ અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની નોકરી કરવાને લાયક ન હોવાને કારણે કેવલ આર્થિક લાભની દૃષ્ટિથી તુલસીની કણ્ઠી પહેરાવેલી હોવાને કારણે આ દેવાલયોંદ્રારા ઉપાર્જિત દ્રવ્યથી પોતાના પરિવારની પુત્ર-પુત્રિઓને ભણાવી-ગણાવી ને તેમને ક્યાંક આ ત્રાસદાયક પરિસ્થિતિમાં ફસાવું ન પડે એવી વિવશતાને કારણે સંડોવાયેલો છે. આ નિશ્ચિત કરવું એટલમાટે મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે કારણ કે આવી સ્થિતિમાં જે સંસ્થાને આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસાર-નિર્વાહાર્થ સર્વાધિક કાર્યરત રાખવામાં વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયનું ધનબલ જનબલ અને સમયશક્તિ કે ક્રિયાશક્તિ વપરાઈ રહી છે સ્વયં તે જ ધાર્મિક સંસ્થાને કાર્યભારી વ્યક્તિઓનું કેવલ નોકરીપેશા માણસોને ભરોસે ચલાવવું એ આ સમ્પ્રદાયના આસ્થાદારિદ્ર્યનું બહુ મોટું પ્રમાણ માની શકાય. જે ભગવત્સેવાની અધિકારિતાને મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય જાતિ-વર્ણ-આશ્રમ-લિંગ-ના પ્રભેદોંના બન્ધનથી મુક્ત રાખવા ચાલી તે જ ભગવત્સેવાના સંસ્થાકીય સ્વરૂપમાં બ્રાહ્મણવર્ણને અનિવાર્ય માનવાની બ્રાહ્મિનિ વશ આ સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોંમાં નિષ્ઠાશીલ જનતાને કેવલ દર્શનાધિકારી માનીને બહિષ્કૃત કરવામાં આવી રહી છે.

^૨મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીપ્રભુચરણ આદિની બેઠકોના બાબતમાં એક દારુણ વાસ્તવિકતા આ પણ છે કે અધિકાંશ આ

બેઠકો ઠેકેદારીપર ઉઠાવવામાં આવતી હોવાને કારણે વૈષ્ણવોના યાત્રાકાલની અવધિમાં ખોલવામાં અને ચલાવવામાં આવે છે. અન્યથા બંધ જ રહે છે. ઠેકેદાર જેઓ ઠેકાપર બેઠકો લે છે તેમને પોતાની નિવેશિત પૂજાના આધારે કાંઈક કમાઈ લેવા સીવાય સમ્પ્રદાય કે સિદ્ધાન્ત પરમ્પરા કે આસ્થા ની સાથે કાંઈ પણ લેવા-દેવાનું હોતું નથી. મને નથી લાગતું કે અન્ય કોઈપણ ધર્મસમ્પ્રદાયનાં દેરાસર મંદિર ગુરુદ્વારા ચર્ચ કે મસ્જિદ-મકબરા આ પ્રકારના આસ્થાલીન કર્મચારિયો કે આર્થિક ઠેકેદારી લેવાવાળાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા હશે ! આ ખરેખર ઐતિહાસિક અને કેટલીક કપોલકલ્પિત તથ્યોના આધારપર ઘોષિત પવિત્ર સ્થળોની આવી દુર્ગતિ વૈષ્ણવી આસ્થાને માટે ખરેખર ગમ્ભીરતમ પડકાર છે.

^૧ગ્રન્થ અને ત્રૈમાસિક/માસિક/પાક્ષિક પત્રિકાઓ ના પ્રકાશનગૃહોં ની બાબતમાં ધાર્મિક સાર્વજનિક ન્યાસ યા નિજ સંસ્થાઓંનું નામ તો કેવલ કાનૂની આવશ્યકતાના આધારપર અપાય છે હૈ અન્યથા એકલવ્યકિતપુરુષાર્થ (oneman's show) માનવું જ અધિક ઉપયુક્ત લાગે છે. તો પણ કેમકે આમાં સિદ્ધાન્તબોધથી મણ્ડિત કે વિરહિત પણ નિષ્ણાશીલ અનુગામી જનતા જોડાયેલી હોવાથી એકસૂત્રતા ન હોવાની તકલીફ ઉપરાંત આસ્થાના પોષક અને નિર્વાહક તો બની શકે છે. તો પણ ગ્રન્થ કે પત્ર-પત્રિકા ના મુદ્રણ-પ્રકાશન અને વિતરણ ની પ્રક્રિયામાં પરસ્પર સંવાદિતા ન હોવાને કારણે અનપેક્ષિત પુનર્મુદ્રણ અવિતરણ, વિતરણાપેક્ષી જનતામાટે સરલતાથી ઉપલબ્ધ ન હોવું, આવી બીજી પણ કેટલિક દુર્વિધાઓ એકસૂત્રતાના થોડાક પ્રયાસના દ્વારા દૂર કરી શકાય તેમ છે.

^૨આ વ્યક્તિપ્રધાનતાના આધારે ચાલતા એટલેકે અરાજકતાની મનોવૃત્તિવાળા આ અગણિત સત્સંગમણ્ડલોંનું ન તો કોઈ ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ વૈધ સ્વરૂપ છે અને ન તો એ ખબર પડે છે કે આમના દ્વારા વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયની આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસાર-નિર્વાહમાં ખરેખર કેટલો સાચી દિશામાં પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે અને કેટલો આવા સત્સંગમણ્ડલોના બહાને વૈષ્ણવી આસ્થાના છન્દ્રેષી અથવા અન્યાન્ય ક્ષુદ્ર પ્રયોજનોંને વશ પાષંડ ફેલાવવાવાળા દુર્ભાવયુક્ત જનો પણ આ કાર્યમાં જોડાયેલા છે.

^૩આ સંસ્થા વિગત સો-સવાસો વર્ષોથી ચોક્કસ જીવિત છે પરંતુ ન તો આ સંસ્થામાં પ્રતિવર્ષ પારિત થતાં પ્રસ્તાવોંની કાર્યપૂર્તિ થાય છે કે ન તો આ સંગઠનનો કોઈ નિશ્ચિત જનાધાર જ હજી સુધી પ્રકટ થઈ શક્યો છે. આ સંસ્થાના વાર્ષિક મહાસમ્મેલનોંના આયોજનાર્થ પણ વ્રજયાત્રામાં એકત્રિત થયેલ યાત્રી વૈષ્ણવોંની જનમેદિનીના મુખાપેક્ષી રહેવું પડે છે. જે પણ સ્મારકગ્રન્થ કે સ્મારિકા પત્રિકા આનાદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે તેમાં એકસૂત્રતાનો નિતાન્ત અભાવ છે. એક વાર તો પોરબંદરના કોઈ કાર્યક્રમમાં અમે લોકો સમ્મિલિત થનાર હતા તેથી ત્યાં આની શાખાનું ઉદ્ઘાટન મારા હાથે કરાવવાનો પ્રસ્તાવ રાખવામાં આવ્યો તે મુજબ સ્વીકૃતિપ્રદાન કરીને મેં તે શાખાના ઉદ્ઘાટનની સભામાં ઉદ્બોધન કરીને શાખાના સ્થાનીય પ્રમુખ શાખાના મંત્રી તથા કોષાધ્યક્ષોં ના નામ પણ ઘોષિત કરી દીધા. ત્યારબાદ તે ઉદ્ઘાટનસભામાં ઉપસ્થિત અન્ય કોઈ ત્રણ મહોદયોંએ ભરી સભામાં મને પુશ્ચું કે હવે અમારું શું કર્તવ્ય બાકી રહી ગયું ? મેં કહ્યું પોરબંદરશાખાના પદાધિકારી જે ઘોષિત થયાછે તેમની સાથે મળીને કઈ રીતે સહયોગ કરી શકાય, તે નિર્ધારિત કર લેવું જોઈએ. ત્યારે જઈને ત્રણે મહાપુરુષોંએ પોતાનું મૌન તોડીને મને સૂચના આપી કે ત્રણ વર્ષ પેહલા તેમને પણ આ જ પરિષદની આ જ શાખાના પ્રમુખ મંત્રી અને કોષાધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેથી તેમના તે પદાધિકારને હવે ચાલુ માનીને સહયોગ આપવો કે સમાપ્ત જાણીને સાધારણ કાર્યકર્તાના રૂપમાં સહયોગ આપવો ! મારીતો ઉદ્બોધનશક્તિ જ કુણ્ઠિત થઈ ગયી ! તેથી હું ભરી સભામાં એમ કહીને ખસી ગયો કે “એ ન પૂછો કે અન્તરરાષ્ટ્રિય પરિષદ તમારાથી કેવો સહયોગ ચાહે છે તમે સ્વયં બતાવો કે તમે તેને કેવો સહયોગ આપી શકો છો !”

પ્રત્યેક ધર્મ-સમ્પ્રદાયોંમાં આચાર્યસંસ્થાનું આ પરમ કર્તવ્ય એવં અધિકાર હોવો જ જોઈએ કે તે ધર્મ-સમ્પ્રદાયની આસ્થાને અનુરૂપ ગુરુપદ કે આચાર્યપદ પર આસીન થવાવાળા વ્યક્તિઓં વંશવારસાગત રીતે કે શિષ્યપ્રણાલી ના આધારે તે ધર્મ-સમ્પ્રદાયની આસ્થાના મુજબ સ્વાધીત હોવું, સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વકર્તવ્ય ના પ્રતિ જાગરુક નિષ્ણાશીલ હોવું તથા અનુગામી જનતામાં તે આસ્થાના પ્રચાર-પ્રસાર-નિર્વાહના માટે તત્પર પણ હોવું. આ પરંતુ વૈષ્ણવ ધર્મસમ્પ્રદાયમાં આસ્થાશીલોંના દુર્ભાગ્યને કારણે આ સમ્પ્રદાયમાં ગુરુપદ કે આચાર્યપદ પર આસીન થવાવાળા પુરુષોંમાં આમાંથી કોઈપણ એક કસોટીપર યોગ્યાયોગ્ય હોવાના નિર્ધારણ કરી શકાય તે માટે ન તો કોઈ પ્રક્રિયા ઉપલબ્ધ છે, ન વ્યવસ્થા કે વિધિ ઘડવામાં આવી છે; અને

ન ગુરુપદના દાવેદાર આવી કોઈ પણ આચારસંહિતાના અનુમોદનાર્થ સાહસ ધર્મનિષ્ઠા અને સ્વાર્થપૂર્તિના વૃત્તથી બહાર નિકળવાની ઉદારતા પ્રકટ કરી શકે છે. મને તો સર્વાધિક ગમ્ભીર પડકાર આધુનિક યુગમાં વૈષ્ણવી આસ્થાની સામે સુરસા રાક્ષસીની માફક મોઢું ખોલી ઉભેલો આ જ લાગે છે.

-----+-----

ગોસ્વામી શ્યામ મનોહર, ૬૩, સ્વસ્તિક-સોસાયટી, ૪ થા રસ્તા, જુહુસ્કીમ, પારલે, મુંબઈ : ૪૦૦૦૫૬.